

Тарых

Кубатбек
ТАБАЛДИЕВ

БИЗДИН МУУН ТАШ-ТАЛКАНЫН ЧЫГАРГАН АТА-МУРАСТАР

(Бүгүнкү, эртеңки жана келечектеги эл башчыларына жана жалпы журтка кайрылуу иретинде)

Биздин бабалардын учу-кыйырына кол жеткис баскан изинин абалкы тарыхын археологиялык эстеликтер аркылуу таанып-билебиз. Алгач археология илимине баш бакканда бизге чейинки окумуштуулар тарабынан гана ачылган эстеликтер аркылуу байыркы тарых жазылат деп жаңылыш ойлоптурмун. Көрсө, ал мезгилге чейин ачылган эстеликтер баба мурастарыбыздын аттын кашкасындай гана бөлүгү экен. Ачылбай жаткан калган бөлүгү канча, эч ким билбейт. Кыскасы, баба тарыхынын көрсөтмөлүү далили көп. Мына ошондой эстелик «көп» деп токпейил болуунун өзү биздин тарыхыбызды бөксөртө турган түшүнүк экенине көзүм жетти. Бабалардан калган мурастарын максаттуу түрдө, пейилди коюп, атайын убакыт бөлүп сактап койбогондуктан келечекте ачылбай тагдыры кыркылган эстеликтер канча экенин эч ким билбейт. Бир эл байыркы тарыхына тиешеси бар бир чопо идиш сыныгын тапса бапестеп, музейдеги айнек астына жайгаштырат. Чопо эмес, байыркы бабалары сүйлөгөн тилин жоготкон шор элинин бир кызынын кебин Новосибирск шаарында аспирантурада уккан элем.

Азыркы Кемерово облусунда түрк тилдүү шор аттуу эл жашайт. Тагыраак айтканда, мен шор элиненмин деп, өз тилинде эркин сүйлөгөн бир да кишиси жок. Илимпоз катары үстүртөдөн эптеп билгендерди манжалап санаса болот. 1940-жылдардын башында латын ариби менен жазылган бир чакан эпосу жана бирин-экин жомогу бар. Бир жомогунда биздин шордон чыккан эр жүрөк силердин кыргыз каганын кантип алдаганы жөнүндө жазылган деп мактанган эле шор кызы. Совет мезгилинде өлүп калган шор тили боюнча кружок ача коём деп Чесбияков деген агайы КГБда суралган экен. Ал тилчи кыздын айтымында кыргыз тилинин жана шор тилинин грамматикасын-

да көп окшоштук бар. Эң орчундууларынын бири буйрук ыңгай башкалардан айырмаланып эки тилде бипбирдей. Эстеликти кой, бизде болсо кээде болгон тилибизди пайдаланбай жалкоолонуп, орусча аралаштырып сүйлөө көнүмүш болуп калбадыбы.

Тарых барактарынын жазылышына пайдубал болуп берген жазуу булактарын утуру барактаган сайын КЫРГЫЗ тарыхынын чындыгында узактыгына көзүң жетип, ичиң жылыйт. Канчалаган калктардын аты гана калып, башка кай бир журт ичтерине түбөлүккө сүңгүп кеткен. Биздин багыбызга – жерибиз кооз, нукура тили, маданияты күн санап өсүп жаткан учур.

Экинчи бир маселе бар, Совет мезгилинде бизди маңкурттукта кармаган деген сөз деле кээде орунсуз колдонулуп келет. Кай бир учурда эл аралык саясий абалга, айрыкча Кытай менен болгон мамилеге карата тарыхыбыздын этногенез менен байланыштуу учурларына бөгөт коюлган. Бирок башка учурларына тыюу салынган эмес. Чыккан китептер бардык китепканаларга таратылган. Окуба деп эч ким айткан да эмес. Ар бир элдин тарыхчыларында тарыхты жазган окумуштуунун каны ойноп, өз кандаштарынын, бабаларынын тарыхын колдон келишинче кооздойт. Бир элдин тарыхынын кооздолушу экинчи элдин тарыхынын булганышы. Тили буруу эмес биздин санжырада бир уруу экинчи бир урууну сындырган учурлары айрыкча даңазаланат эмеспи. Кеп өзүбүздө, мисалы, евроцентристтик, шовинисттик көз карашта жазылган эмгекке тең тайлаша алган адис чыгып аргументтүү жооп жазган окумуштуулар катары даярдалган эмес, болсо да аз болду. Көбүнчө алар кыргызча жазылган да кыргыз окурмандарынын чегинен чыккан эмес. Мына ушул багытта дилгир адистер чыгышы керек. Ойлоп койгон менен чыкпайт. Өз ыктыяры менен тарыхты, археологиясын, этнографиясын казам деген жаштарга туура жолду багыттап атып берип, окуй турган китептерди сунуш кылуу керек. Тажрыйба көрсөтүп жүргөндөй ынтызарланып окуп, өз тушоосун кессе бир нерсе чыгат, чыкпаса күчкө сала албайсың. Эптеп кандидат болот да, кетет өз жолу менен.

Мурастарды сактоо үчүн, анын маанисин билүү керек. Мекен тарыхы үчүн, эл тарыхы үчүн маанисин билбей бузгандар аз эмес. Ал үчүн археологиялык эстеликтер боюнча алгачкы билим алуунун зарылчылыгы бар. Ушул чакан макалада биз Ата Журтубуздуң байыркы жана орто кылымдарга таандык эстеликтеринин сакталышы жөнүндө кеп кылабыз. Эстеликтер ар кылдуу. Бири байыркылардын тиричилиги менен байланыштуу буюмдары жөнүндө кабар берсе, бири алардын турак жайлары тууралуу түшүнүгүбүздү арттырат. Байыркы каада-салттар аткарылган жерлерди изилдөөдө диний каада-салт аткаруудан калган буюмдар, заттар табылат. Табылгалардын айрым түрлөрү эски диний ишенимдер жөнүндө кабар берет.

Ошентип байыркы бабалар колу менен жаралган курулуш калдыктары, пайдаланган куралдары өңдүү табылгалар тобун изилдеп отуруп өткөн заманды тааныйбыз. Ал учурлар жөнүндө кеп козгогондо азыркы учур менен салыштырып карапайым, артта калган, кумарсыз жашоодо өмүрү өткөн байыркы адамдарды элестетүү туура эмес. Ар бир доордун өзүнчө кызыктуу учуру болгон. Таштан, жезден, же болбосо жез менен калайдын эритмесинен коло даярдап, алардан укмуштуудай кооздук буюмдарды калыпка куюп даярдап, же болбосо урунган курал шаймандарын ийине жеткире кооздошкон. Айрым байыркы жасалган куралды колго кармап таанышкандан кийин гана байыркылардын табитинин тереңдигине суктанасың.

Ушундай буюм өз учуру үчүн терең билимдүү, өзү курчаган чөйрөнүн көркөм кайрыктарын терең билген, сезимтал өз ишине берилген уз колунан гана жарала ал-

мак. Азыркы көркөм өнөр устаттары колдонгон симметрия, реализм, композиция, үч мезгилдүүлүк талаптары көп учурда аткарылган. Эң негизги бир өзгөчөлүк уздун туруктуулугу, көп күндөр бою сабырдуулук менен ийге жеткирген буюмдарын көрүп, айрым бүгүнкү күндөгү мен уста деп төш каккан менен тийди-качты, ар кимдин эмгегин туурап акчага гана иштегендерди артка таштайт.

Ашыра мактагандык эмес, металл куйма пайда болгонго чейин эле байыркы таш доорунда чаап, кысып жонуп, жылмалап таш бычак, жаа жебесин даярдоо ар бири-биздин колубуздан келе бербейт. Мына ушул адамзат ийгиликтерин алгач жараткан байыркы бабаларды жыйынтыктап келип байыркылардын маданиятын изилдөө, таанып билүү өз учуру үчүн жогорку маданияттуу, сабырдуулук менен эмгектенген адамдар жөнүндө, алар жашаган турак жай, буюм-теримдер жөнүндө деп билүү керек. Ал күнүмдүк жашоо-тиричилик менен гана өлбөстүн күнүн өткөрбөстөн, келечектеги турмушуна өз күчүнө ишене карап кадам шилтеп, учугун узартып келип, азыркы биздин турмуштун тепкичтерин ийинине арткандардын маданияты. Алардын руханий турмушу чектелген эмес, кеңири, таза, өз алдынчалуу.

Мына ушул ойдон кийин ар бир окуучу Ата мурастарга кандай мамиле кылуу керектигин өз алдынча ойлоношу керек. Байыркы аталарыбыз көрөңгөлүү мурас калтырды, эми мен ошол мурасты сактоо, учугун улоо боюнча эмне пайдалуу иш кылдым? Жети атамды санап берсем жетиштүүбү? Турмуш кыстап акчага жетпей турганда, аталардан калган тарыхый буюмдарды сатып жиберсе кудай алабы? Эски буюмдарды сактоочу музей-кампанын кереги барбы, суукта көмүргө жетпей, ысыкта көлөкө таппай турганда? Ушунун баары унутулган сезимден келип чыгат. Байыркы мезгилдеги элдин эң ыйык сезими ата-баба эстелигине болгон сезими болгон. Жерсуу, ата-баба сөөгү жаткан жер бирдей корголгон. Ушул жоголгон сезимди кайруу элди эсине келтирип Мекенин сүйдүртөт.

Айткан, өткөндү үйрөнүп келечекке кадам шилтейсиң деп. Ой-кыялдагы турмушка жетпей жатканыбыздын себеби ошондо. Бабалардын арасынан мурасталып келе жаткан эл-жер мурастарын кастарлабай, элдик асыл сапаттарды көзгө илбей, көзүнө мал-мүлк гана көрүнүп, жерин сатып, тили буруулардын тилине кирип, кары сөзүн сыйлабай, өзү сыяктуу байлык эңсеген, элдин камын ойлобой, эл келечеги эмес эртеңки куйрук, казы-картаны ойлоп, ич-ара чабышты ырбаткандар азабынан көп учурда сүйлөшкөн сөзүбүз угумсуз, бийик тоолорубуз жапыз, узун дайраларыбыз кыска. Кичинекей кезинде жашаган айылдын кереметин сезбей, күндө көргөн асказоонун баркын билбей, бабалардан калган кооз жер-суусун кадырлай албаган бөлөк-бөтөнгө алдырып, сатып Ата мурасын тебелеткен муунду байыркы аталар рухтары Теңирде ыйлап тургандыр...

Көп жылдан бери кыргыздын кооз жергелеринен тарыхый-археологиялык эстеликтерин кыдырып изилдеп, алардын бузулушу айрыкча кийинки жүз жылдыкка туура келгендигин жашырууга мүмкүн эмес деген жыйынтыктамын.

Кыйрап жаткан маданий мурас канча? Кыргызстан тарыхый эстеликтерди талкалоо-бузуу боюнча дүйнөдө биринчи орунга чыкты! Сөз куру болбосу үчүн мисалдары менен коштогонго туура келет.

Кочкор. Кочкор жергесинде XI кылымда Махмуд Кашгаринин картасына түшкөн Кочнар-Башы шаарынын акыркы курулуштарынын акыркы дубалдарын жергиликтүү урпактары кыш куйганга жумшап жатышат. Кочкор-Башы шаарынын бүгүнкү күндө түштүк-батыш чебинин кыска бөлүгү гана сакталып калган. Калган бөлүгүнүн үстүндө

кыштак тургузулган, калган бөлүгү айдоо аянтына айландырылган. Бир учурда ушул туш шаардын борбордук бөлүгү гана болгон. Шаардын байыркы тургундарынын колунан жаралган чопо идиш, бышырылган кирпич, темир-тезек калдыктары кээде айдоо учурунда чыгып калат. Айланып карап үч доордун үч башка изин айырмалайбыз. Биринчиси, жаратуучу доордун изи, миң жыл мурдагы бабаларыбыздын күжүрмөн курулушу – паксадан чеп куруу, чоподон бышырылган суу түтүктөрүн, чопо идиштерди даярдоо кызып, эл жашоо-тиричилигин улантып жашап, шаардын көркү чыгып турган калаанын алгачкы мезгили. Түштүк тарабындагы тоону бир күндө ашып борбор калаасы Баласагынга бир күндө каттап Карахандар династиясынын саясий, маданий турмушуна аралашкан шаардын гүлдөгөн учуру.

Экинчиси, XVIII–XIX кылымдар, калаа жашоосу небак (болжолу XIII–XIV кылымдарда) токтоп, турак жайлары, темир, чопо идиш, бышкан кирпич даярдаган устаканалары урандыга айланып, көрүнөө чептери гана калган. Мурдагы калың чеби жайык урандыга, үстү мүрзөгө айланып, айрымдарынын үстүнө кыдырата күмбөздөр курулуп, эл арасында «Кырк Чоронун күмбөздөрү» аталган учур.

Үчүнчүсү, Совет бийлиги учуру, эл майда айылдардан борбордоштурулуп кыштак кайра элдин тарыхый эси менен байыркы шаар ордуна орун алып, чеп топурагы үй курулушуна жумшалып, Кочкор-Башы шаар чалдыбары изилдөөчүлөргө чейин эле жоголуп, илимий маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн жоготуп, тарых эстеликтерин кучактаган маданий катмарлары талкаланган учур. Бүгүнкү күндө маданий катмарлуу акыркы ички дөбөлөрү кыш куюучу жерге айланган учур.

Шаардын тарыхына кейиген адамдар болбой койгон жок. 1992-жылы колхоздун башкармасы Жооданбеков Асан агай, бизди атайын айылдын түштүк тарабындагы түз эле жерде силос куруучу чуңкур казуу учурунда бузулуп калган бышкан кирпичтен салынган үй курулушунун орду менен тааныштырып, изилдөө ишин тез баштоону сунуш кылган. Бул жердеги археологиялык табылгаларга караганда, Кочкор-Башы шаарынын аянты кыйла жерге чейин созулган. Бирок изилдөө үчүн каражаттын жогунан казуу иштери башталбай турат. Эл ичинен чыккан башка иши көп.

Ат-Башы. Ат-Башы айылынын кире беришиндеги евразиялык маанидеги 3–5 кылымдарга таандык мүрзөнүн топурагын ат-башылыктар курулуш иштерине пайдаланып, мүрзөнү карьерге айлантышууда;

Алай. Алайдагы Күң-Элек айылынын тургундары кыш куйгандан эринип, Куу-Там деп аталган орто кылымдагы чептин дубалын омуруп, кийинки каза болгон маркумдун казанагын жабышат да, айылдагы экинчи байыркы чептин дубалын керттип үй куруу үчүн кыш куюшат.

Ош. Орто кылымдагы Ош, Мады, Өзгөн шаарларынын ордун курулуш баскан; Өзбекстан менен чектеш Сүрөт-Таш деп аталган таштагы сүрөт галереясы бузулуп, ал жердин таштары курулуш ишине жумшалып, анын жанына кирпич заводун куруу башталган.

Жалал-Абад, Ош. Жалал-Абаддагы жана Ош оазисиндеги талааларда азыркы күнгө чейин сакталган тепелерде байыркынын издери табылат. Алардын бири да корулбай, топурактары алынып, айрымдары түздөтүлүп, талаага айландырылууда.

Нарын. Нарындагы Теке-Секирик деп аталган үңкүрдү жардырышып байыркы эстелик ордун, ташын жол курууга пайдаланышкан; Ысык-Көлдүн Кароол-Дөбө айылындагы орто кылымдагы чеп азыркы мүрзөгө айланып бара жатат.

Баткен. Кадамжайдагы электр линияларын куруу учурунда, алдын ала археологиялык көзөмөл жүргүзүлбөгөндүктөн, айрым эстелик жайгашкан жерлер трактор менен сүрдүрүлгөн. Орто Азиядагы эң байыркы (мындан 500–400) миң жыл мурда байыркы адамдар жашаган кароосуз калган Айдаркендеги Сел-Үңкүрдүн баркын ким билет.

Кетмен-Төбө. Токтогул ГЭСи курулардын алдында, мыйзамга ылайык алдын ала археологиялык казуу иштери жүргүзүлгөн. Ошого карабастан миндеген эстеликтер суу алдында жатат. Азыр мыйзамга карабай калдык. Камбар-Ата 2 ГЭСи курулардын алдында археологиялык көзөмөлгө алынган жок. Закон бузулду. Курулуш алдында канча эстелик бузулду, канчалаган эстелик суу алдында калат, эч кимдин иши болбоду.

Өрнөк. Алматыга жол курабыз деп Өрнөктөгү байыркы сүрөттөрү бар таштардын бир далайы жардырылып же талкаланып жок болгон; Балыкчы–Кара-Кече жолун курабыз деп жолдогу сак-усун мүрзөлөрү түздөлүп келе жатат.

Желе-Дөбө. Жети-Өгүздүн алдындагы сак көсөмдөрүнүн мүрзөлөрү айыл четиндегилери курулуш ишине колдонулуп, байыркы сактар доорундагы маданиятыбыздан кол жуулууда.

Тоң. Тоңдогу Кан-Дөбө шаары суу алдына калтырылып суу топтоочу дамба курулган. Азыр жээгинен киши сөөктөрү суу жеген сайын чыга берет. Кан-Дөбө чеп дубалдары жылда жапыраюуда.

Чаткал. Чаткалга бара жаткандагы кууш капчыгайлардын баарындагы тектирлерде археологиялык эстеликтер кездешет. Алтын казуу боюнча жүргүзүлгөн жол курулуштарында канча эстелик бузулду. Айрыкча боз үй сымал курулган орто кылымдагы курумдар талкаланды.

Чүй. Чүй тээ алмуस्ताктан баштап адамзат тукумунун тарашына ыңтай тартуулап келген. Чу суусунун биз жак он өйүздөгү Георгиевкага жакын дөбөдө мындан 100–40 миң жыл илгери жашап кеткен байыркы бабаларыбыздын таш курал жасаган устаканасынын табылышы өз учурунда таш доорун изилдеген окумуштуулар чөйрөсүнүн көңүлүн тартпады беле.

Ал эми мындан 1000 жыл илгери ошол эле дөбөдө карахандар династиясынын чеби курулган экен. Баарынан кызыгы байыркы адамдар устаканасынын маданий катмарынан топурак алынып, дубал курулгандыгы. Дубалдын топурагынан байыркы таш доорунда таш курал жонуп жасоо учурундагы таш чабындылары, таш куралдардын сыныктарын таап алган байыркы таш доорунун изилдөөчүлөрү адеп кайталап баяндап жазган эле. Борбордук Азия илимий адабиятында эстелик «Георгиевский Бугор» деген ат менен кирген. Изилдөө иштеринин улантылышы не деген илимий пикирлердин кирешесин тартуулайт эле го!

Анан эмне болду? Кайран дөбөдөгү эстеликти трактор менен түрттүрүп түздөтүп, малды бордоп семиртүүчү жана сүт-товар комплексине айлантпадыкпы! Чүйүбүздөн жашы жагынан улуу тарыхынын биринен ушинтип ажырабадыкпы! Былтыр атайын барып мурда эстелик жайгашкан дөбөнүн үстүнө чыгып, Чу суусунун боюндагы дөбөнүн касиетин байкадым. Чындыгында, мезгил аралыгыбыз алыс болгону менен байыркы адамдын бул жерде орун алышынын себепин жакындан туйдум. Анын биринчи талабы суу, экинчиден, таш куралдын мыкты курал жасай турган теги жана курчап турган ажайып кооздукту тартуулаган жашоого ылайык бийиктик тарткан экен. Бир гана кийинки курулуштар, жолдор табигый табигатты бузуп турат. Чарба

азыктарысыз жашоо болбойт, керек. Курулуш ордун кең Чүйдүн башка жеринен деле тапса болот эле го! Тилекке каршы, «Георгиевский Бугор» вандализми менен токтоп калса болмок. Ушул сыяктуу тагдыр орто кылымдагы миң жылдан ашык тарыхы бар шаар чалдыбарларын аралап өтүп, Чүйүбүздүн тарыхый-археологиялык мурасын бөксөртүп алдык. Азыр ал жерге даап бара албайсың. Бери жагы ферманын менчик жери, арты чек ара зонасы. 2008-жылы август айында археологиялык чалгындоо казууларын жүргүзүп жаткан жерден жаш археолог студенттери менен бирге уруксат кагазына карабай биздин чек арачыларга колго түшүп кутулган.

Чүйдө 1953–1955-жылдары казылган Ак-Бешим шаар урандысындагы сыйынуучу жай бузулуп, орду айдоого айландырылган. Азыркы күндө Ак-Бешим (Суйяб), Кызыл-Суу (Красная-Речка) шаарчаларын металл детекторлор менен жашыруун тонолуп, сатылып жатат.

Таластагы Кароолчоку дүрбөлөнү. Бул маалыматты даярдоого 2007-жылы жай айларында археологиялык экспедиция учурунда, Кең-Кол суусунун сол тарабында жайгашкан табигый чоку Манастын Кароол чокусундагы мифологиялык түшүнүккө багынып, жомоктогудай тездик менен алтынга толгон кан салыкты таап алуу максатында жүргүзүлгөн казуулар тууралуу жергиликтүү элдердин суроолору түрткү болгон. Кароол чоку, Бишкектен алыс жерде эл менен баарлашуу учурундагы пикирлер пайдаланылды.

Казуулардын башталышы көп жыл археология илимине өмүрүн арнагандар үчүн ойдо жок окуя болду. Карандай калпка ишенич артылган аракеттин залалы тууралуу ой жүгүртүштү бекен ишти баштагандар?

Биринчиден, илимий чөйрөнүн аброюна шек келтирилди. Көп байлыкка чулганып, элдин турмушун оңдойбуз деген утопия аң-сезимди басканда, адис окумуштуулардын пикири эске алынбай калды. Археологияга тиешеси бар ар бир окумуштуу жылына мындай маалыматтарды арбын угат.

Эл оозундагы маалыматтардын айрымдары илимий ачылыштарга алып келген учурлар жок эмес. Кээ бир маалыматтар боюнча жалама аска боорундагы ар бир үңкүрдө алтын бар; жер үстүнөн адам эмес суур чуркап өткөндө дүмпүлдөгөн үн чыгып, алдында боштук бар өңдөнгөн жер алдында алтын толо; Калмак-Дөбө деп аталган байыркы мүрзөлөрдүн баарында алтын буюмдар жана баштары алтын менен кандалган баш сөөктөр жайнайт; үркүнгө кеткен көп үй-бүлөнүн бир канча тай туяк өңдүү алтынын катып кетип, келгенде баары тапшай калган. Мына ушул сыяктуу маалыматтар улам көбүртө баяндалып, кийинки муундар үчүн чоң чындыкка айланган. Дагы мазмуну окшош маалыматтар боюнча жер иштетип бирөө бир нерсе табат да, этибарга албай бирөөнө айтат, кийинки көргөн, аа.. бул жөн гана жез экен деп алып кетет же көчө качат. Алгач тапкан маңыроо кийин эсине келип ойлонсо, ал алтын болгон экен. Мына ушул сыяктуу мифке айланган маалыматтар ар бир элде бар, көп жөө жомокторунда эскерилет.

Экинчиден, бул чоң байлыкка казууну уюштургандар элдин аң-сезимине доо келтиргенин, элди ак эмгектен алагды кылганын эске ала билишээр бекен. Мээнет кылып, тердеп чарбачылык кылбай эле даяр алтынды керттип алып капасыз жашоого болот экен деп, кары-жаштын ой-толгоосуна доо кеткенин билишер бекен.

Эң өкүнүчтүүсү элдин эбактан бери Ыйык тутуп, ниет кылып каттаган мурасынын бири 14-кылымдагы архитектуранын мыкты үлгүсү болгон, баатырдык эпостун башкы каарманы Манас менен байланыштырылып, өзгөчө Ыйык жерге айланып,

тилек кылып каттагандар арбып жаткан жерди сыйлабай бала тилек кылып, тили буруу тилине кирген казуунун башталышында.

2007-жылдын археологиялык казуу сезону учурунда улуу-кичүү дебей телевизордон көрүп, радиодон кабар алгандар суроо берип биздин пикирлерибизди билгилери келишти. Себеби биздин археологиялык казууларга түздөн-түз тиешибиз бар. Ошону менен бирге уруксат кагазын берүүчү талаа комитетинин мүчөсүмүн.

Дүйнөлүк масштабда алганда элге пайдасы тие турган байлыктын бири археологиялык эстеликтер. Кеп дагы эле алтын-күмүш эмес, элдин турмушуна киреше алып келе турган байлыктын өзгөчө түрү жөнүндө болуп жатат. Алыс кетпей эле Талас жергесине кайрылалы. Мисалы, Кең-Кол, Талас, Үрмарал, Күмүштук сууларына жакын аска-таштардагы байыркы сүрөттөргө адистештирилген туристтик маршруттарды уюштурса болот. Талас жергеси байыртадан бери адамзат арбын мекендеген жер. Орун алып турак жай салып, айрыкча X–XII кылымдарда шаар маданияты өркүндөп, Текабкет (Көк-Ой айылынын чыгышында жок болуп бара жатат), Шелжи (Киров суу сактагычы алдында көлдөп жатат) калаалары негизделген. Шелжи эли маданияттын жогорку даражасына жетип, Орто Азияны металл менен камсыздаган. Текабкет эли курулушчул келип таш топуракты ийге келтирип, Кулан-Корук тараптан түтүк менен шаарга суу киргизген. Манас күмбөзүндөгү кооздогон мамы таш Текабкетте чегилген. Биздин учурубизде ушул шаар ордуларын сактап, жанына музей куруп, изилдөө иштерин жүргүзүп мээнет кылсак, элдин бир бөлүгү кызмат алып, башка маданий мурасы бар элдер сыяктуу жанын бага алат эле. Ушул колдогу алтындын баркын эске албай, эритип суутуп койгон калп алтынга умсунуунун кереги бар беле. Эгерде жетекчилик, эл ошол эстеликтерди сактап калса, изилдөөгө каражат тапса, Манас музейинин экспонаты байып, керек болсо келечекте Көк-Ойдо өз музейи ачылат эле.

Бирок кейиткен маселе бар. Дал Текабкет шаар урандысынын борборуна жакын жерде бир уруу мүрзөсү бар. Маркум сөөктөрү чопо идиш, күл аралаш жерге берилет, б.а., археологиялык маданий катмарга аралаштырыла коюлуп келе жатат. Мүрзө дөбөчөлөрүндө чопо идиш сыныктары, күл, мал сөөктөрү толо. Биз жетекчиликтерге кайрылдык эле, мүрзөнү башка жерге которуу пикири менен. Туура көрүшсө кыргыз шартында жээк-жааттуу, укум-тукумдуу абышка же кемпир көз жумган учурда которуу мүмкүнчүлүгү бар. Антпесе маркумдарды таза эмес мурдагы үйлөрдүн ордуна көмүү уланып, изилдөө иштерин токтотууга гана алып келет.

Таластагы чаң ызгыгандай кабар бүтүн Кыргызстанды каптап, күбүр-шыбыр кеп болду. Күндөр өтүп Кароол-Дөбө алтынынын мифи сууп келүүдө. Биздин быйылкы Ысык-Көл, Нарын жерлериндеги изилдөөлөр учурунда жергиликтүү элдер берген суроолор дале болсо уланууда. Төбөсүндөгү тик чачынын учуна чейин ишенип алгандардын дүйнөсү тарыйт. Алтын ордун которуп кетти деп жаңы миф пайда болушу ыктымал. Ошондой эле болду. Акырында биздин археологиялык топ алтын издеген эмес, ал жерден биз мындан 3200 жыл мурунку курулуштун ордун издегенбиз, – деп чыга берип жатып да сабатсыздыгын көргөзүштү. 3200 деген абсолюттук дата кайдан келди. Дата көп жылдык кылдат изилдөөнүн натыйжасында алынат, 3200 жыл тегерегиндеги курулушту таап изилдөө боюнча биздин тажрыйбабыз бар. Ошондуктан ойдо жок цифраларды ойлоп табуунун кереги жок. Биринчиден, ушундай байыркы эстеликти «отбойный молоток» менен казбайт; экинчиден, казуу иши алгач «талаа комитетинде» талкууланып, расмий уруксатты археолог алат; үчүнчүдөн, архео-

логиялык этика боюнча казуу иштери ачык, коопсуздук кызматын жалдабай эле жергиликтүү эл менен тыгыз байланышта жүргүзөт. Археологиялык топ ким? Кыргызстандан эч ким катышкан жок. Археологдорду жана музей кызматкерлерин катыштырууга аракет болгон. Бирок археологдор мындай ишке аралашып, АРХЕОЛОГИЯ илимине жана өзүнүн профессионалдык жолуна балта чаппайт, атын булгабайт.

Көзү ачыктарга аян берип, кан салык көмүлгөн деген жер канча! Анын баары чын болсо анда кийинки муун алдыга умтулуп эмгек кылбай, чыгармачыл же мээнеткеч келечегинен баш тартып колуна күрөк алып жер чукуп калбайбы. Мына ушул жолго Кароол чоку окуясы сыяктуу мисалдар нук салып отурбайбы. Кептин ачыгы жаш кезинде эле байлыктарды таап байыган фантастикалык аңгемелерге ишенип кенч издегенге баш байлагандар бизде жок эмес. Айрымдары археологиялык эстеликтерге кол салып келишет. Имиштен имиш уланып, бири-бирине уккандарын айтып гипнозго кирген сыяктуу жаш кезинен өз тагдыр жолунан адашкан уландар бар. Айрымдарын каза бергиле, алтынга аз калыпсыңар деп көзү ачык сөрөйлөр сүрөгөнү бар. Мына ушулардын чырагына майды мамлекеттик деңгээлде Кароол чокуда казуу баштагандар тамызды. Берген үлгү менен ошол казган жериңе киргир... Балдардын келечегинин убалы кимге? Аталган гипноз менен жашагандар жогоруда да бар экенин өздөрү дүйнөгө даназалап, ички жүзүн, кызыкчылыгын көргөзүп алды.

Алтын бардык учурда, бардык элде болгон. Дат баспаган, жалтырак металл канчалаган акыл-сезимдерди өзүнө багынтып, дайыма адам баласынын арасына ишенбөөчүлүктү, тез баюу ниетин, эгоизмди, кызганычты, көрө албастыкты жаратып, керек болсо киши өмүрүнө кол салууга алып келет. Жок алтынды туу кылып, ага багынуунун кереги бар беле?

Дегеле кыргызстандыктардын дымагы күчтүү. Бири касиеттүү апостол Матфейдин сөөгүн табам десе, миндеген тонна алтын табам дегендери чыгып жатыптыр, бөлүшөт болду бекен. Ха-ха-ха... – деп бизге көз салган коңшу мамлекеттердин айрым археологдору шылдыңдап турат. Биздин мамлекетте «Маданий мурас» программасы кабыл алынып, мамлекет берген каражатты урунууга үлгүрбөй кала жаздап жатабыз. Силерге эмне болгон, деги силерге каражат берилеби, дымыңар чыкпайт деп, казакстандык археологдор улам мамлекеттик долбоор колдоосу менен жазган түстүү китептерин тартуулап турат. Алыс барып үлгү алуунун кереги барбы?

Жалпыга маалымдоо каражаттарында археологдор казып жатат деп айтылган. Алардын аракети археология эмес «кладоискательството» жатат. Басма сөз маалыматына караганда, келген окумуштуу сөрөй: «Бул археологиялык казуу эмес, текшерүү (обследование) казуусу» – деп момун элдин түшүнүгү менен ойногон.

Эми эмне кылуу керек? Бул проблема эмес. «Помечтали – хватить» дегендей, ар бирибиз анык турмушубузду уланта беребиз. IX кылымда кагазга жазып калтырган аты белгисиз окумуштуунун түрк рун жазуусундагы «Ырк битиг» деп аталган 60тан ашуун учкул сөз, насыят, макал-лакап жыйнагында «Жаңылбаган жазмачы болбойт, жолдон адашпаган жолоочу болбойт» деген. Кай бир жалпыга маалымдоо кызматкерлери да ишенип алган сыңары, же суранышканбы ишенип жазып, айтып бер деп?

Бизде патриоттуулукка тарбиялоонун жаңы идеологиясын таба албай эле бир бурчтан экинчи бурчка урунган пикирлерди кармай албай жүрөбүз. Кыргызстандын жана кыргыздардын археологиясы, тарыхы маданий, этнографиялык мурастары эч жаңы нерсени ойлоп таппай эле элге, жерге болгон ишенимди, сүйүүнү арттыруу касиетине ээ. Ошондуктан маданий мурастардын маанисин жакшы изилдеп ар бир

атуулдун муктаждыгына айлантканда гана келечекке ишенимдүү кадам таштай турган муунду жаратууга болот. Болбосо акча артына, байлык артына түшүп, эч нерсе колдон келбей калганда кеп кылган Кароол чокудан байлап койгон алтын таап алуучулардын армиясы туулат.

Кийинки жылдары Кумтөрдөн башка бир дагы жергиликтүү курулуш уюму мыйзамды сактап, алдын ала археологдорду чакырып көзөмөл жүргүзүп курулуш баштаган эмес. Жерди жеке менчикке бергенде археологиялык эстеликтер кирип кеткен жерлер канча. Совет мезгилинде бир аз эстеликтерди сактаган «Тарыхый эстеликтерди коргоо коому» башка республикаларда күч алса, бизде ал уюм жок болуп кеткен. Совет мезгилинде деле ал уюмду «тынч жер» дешип, жер-жерлерде пенсияга узаган жооптуу кызматкерлерге беришкен. Ал коом ошол бойдон жетекчилери менен кошо пенсияга чыгып кеткен. Азыр бирин-серин келген чет акчалары бул маселени чечип бере албайт, ошондуктан Ата мураска болгон атуулдук сезим ойготуу сактоо камын көрүү керек.

Азыр жер менчикке бөлүштүргөн адистердин ушул багытта иш алып баруусу зарыл. Көп археологиялык эстеликтер орду менчикке мыйзамсыз кетип калып жатат.

Жогорудагы бузулуп жаткан эстеликтер тууралуу маалыматтар биз каттаган жерлердеги көргөндөрүбүз гана. Алардын саны дагы арбын экени айтпаса да көп.

Негизгиси, жогорудагы проблеманы чечүү үчүн азыр Кыргызстанга адистештирилген, юридикалык укугу кең, транспорт менен камсыз, кыймылдуу археологиялык эстеликтерди сактоо кызматы жана жалпы элдин колдоосу керек. Үй-бүлө багууга маянасы жетишсе, жер-жерлерде ишти алып баруучу адистер бар. Ата мурасыбызды сактоого башка жол жок... Ушул маселе жолго коюлса келечектеги муун жанын багып ала турган бирден бир интеллектуалдуу АЛТЫН ошол – Ата мурас.

Эл ичиндеги «мурас сактоочу баатырлар» тууралуу. Эл ичинде эч жогортон буйруксуз эле тарых илими үчүн салым кошкон мекендештерибиз арбын. XIX кылымдан берки Кыргызстандын археологиялык эстеликтерди изилдөө тарыхына кайрылсак, ачылыштардын арбын бөлүгү жергиликтүү элдин айтуусу менен ачылган. Эл өзүнүн жерин коён жатагына чейин билет. 1902-жылы биздин жерибиздеги Фергана тоо кыркасындагы Көк-Арт ашуусундагы Саймалуу-Таш аска бетиндеги сүрөттөрүн карта чийип жүргөн орус офицери Хлудовго көргөзүшкөн. Ушул эстелик сыңары Алайдагы Терген-Таш, Туура-Бел жергелериндеги аска бетиндеги сүрөттөрдү Тырмыш деген мергенчи бизге, археологдорго тааныткан. 2002-жылы Талас жергесиндеги Жоон-Арык айылынын жашоочусу Алтынбек Солтобаев талаадан белгисиз жазуусу бар ташты таап, кийин уулу аркылуу бизге кабарлаган. Натыйжада, XIX кылымдан бери Талас шаарынын айланасынан 12 таш жергиликтүү элдин жардамы, көрсөтүүсү аркылуу табылып, мындан 1300 жыл илгерки таштагы бабалар жазуусу жөнүндө далил топтолуп, сыймыктануу менен бабаларыбыздын сабаттуулугу жөнүндө кабарлар жарыяланды. Ал жазууларды азыр колдонбосок дагы 39 тамгасын таанып, символикалык түрдө ысмыбызды жаза билсек артыкчылык кылбас.

Талас жазууларынан башка кийинки таштагы бабалардын баалуу мурастары Кочкор районундагы Көк-Сай жергесиндеги жазуулар менен толукталды. Ал ачылыштардын басымдуу бөлүгү дагы өз учурундагы мектеп окуучусу Темирбек Абдыкеевдин жардамы аркылуу табылган.

Ушул сыяктуу аз сандуу патриоттордун саны арбыса деген тилек менен жазып отурам. 30 жылдан бери археологиялык эстеликтердин абалы, аларды сактоо зарыл-

чылыгы тууралуу жылда бир-эки макала ичинде эскерип келдим. Натыйжасы деле билинбейт. Ал гана эмес кийинки жылдары башта айткандарымды кайталай баштадым өңдөнөт. Эң негизгиси бир нерсеге толук ишене баштадым. Ал Ата мурас сакталып турган жердин кутман элге ишенүүгө болот деген терең ишеним. Эл-жерин алар гана сактап, кийинки муунга өткөрүп бере алат. Мамлекеттик чечим, эл аралык эксперттер чечими, күч колдонуп баса турган орган киришкен менен мурасты сактай албайсың. Эл өз тарыхын, Ата мурасын баарылап колдоп сактаса гана ал сактала турганын отуз жылдык тажрыйбам тактады. Ошон үчүн жер-жерлерге барганда улуу болобу, кичүү болобу колумдан келишинче археологиялык эстеликтери тууралуу айтып бергенге аракеттенем. Туруктуу иштеген жерлерден кийинки жылы натыйжасын баамдап калам. Алар мага көргөн-билгенин айтып беришет. Алардын арасында илим үчүн баалуулары болбой койбойт. Чынын айтсам, биздин тарыхыбыз үчүн баалуу, жаңы маалыматтарды алган күндөрүм болду. Жандооч болуп кийик аттырчу досторду күттүм.

Эл ичинде билинбеген аракети менен жумурай-журтка үлгү болчу атуулдарыбызды эл билиши керек. 1989-жылы сентябрь айында Нарын шаарына жакын жерде археологиялык казуудан кайтып келе жатып, Кочкор районундагы Кара-Суу айылына келип, мектеп музейи менен таанышып калдык. Музейдин бир булуңунда колодон жасалган үч кемер курдун майда шөкөттөрүн көрүп Новосибирскилик кыргыз таануучу профессор Ю.С.Худяков кубанычын жашыра алган жок. Ушул буюмдар бетиндеги оюулар енисейлик кыргыздарынын уздарынын колунан орто кылымдарда көп чыкканын баса айтты. Бул буюмдарды мектептин дене тарбия мугалими Алдаяров Замир агай айыл четиндеги Май-Чыбыр жеринде чарба жөтөлө казып жатканда табылганын көрүп музейден орун берген. Ошондо Замир агай ойлоду бекен – ушул чаң баскан буюмдар кийин кыргыз тарыхы үчүн сенсациялык табылгаларды алып келген илимий изилдөөлөрдүн башаты болуп берерин?..

Май-Чыбырдагы табылгалардын арты бизди 18 жылдан бери Кочкор өрөөнүндө ынтызарлык менен изилдөө иштерин баштоого багыт берди. Кыргыз тарыхынын ак барактарын толуктоо үчүн акча түрүндөгү эмес, байыркы ыйык бабаларыбыздын бизге калтырган мурастарын изилдөөгө тепкич жасап берди. Алды табылгалар илимий макала китептерде басылып, кийин окуу китептерине кирип, айрымдары Евразиялык масштабдагы элдердин маданиятын, тарыхын окуп изилдөөгө баарлуу салым болду. Азыр Кочкор жергеси кыргыз гана эмес, Евразиялык масштабдагы мааниси бар табылгаларды тартуулаган жер экенин, тарыхый табылгаларын дүйнө билет. Келечекте дагы канча ачылыштар бар?

Мына атуулдук, жерди сүйгөндүк, эл мурасын сүйгөндүк, муунду ата-баба тарыхына ороп тарбиялаган улуулук. Акча көздөп жасалган иш эмес. Мындай караганда жөнөкөй гана аракет сымал көрүнгөн нерсе – жөнөкөй экспонат катары музейге алып барып койдү. Замир агай кадимки катардагы айыл мугалими, уюштуруучу. «Баатырдын даңкын алыстан ук, жанына келсең бир киши». Агайдын ушундай аракеттерин жанында жүрүп көргөм, ар бир экспонаттын тагдырын канааттануу менен айтып берген. Биздин казууларга кызыгып келип, маалымат топтогон, райондук гезитте макалалары чыгып турган.

2002-жылы сентябрь айында, археолог Солтобаев Ороз менен бирге Түп районундагы Шаты айылындагы кудум ушундай Ата мураска болгон мамилени көрүп кубандык. Мектептин тарых мугалими Давытова Разипа эже айыл четтериндеги кароо-

суз жатып, талкаланып жаткан байыркы балбал таштарды жыйып, мектеп багынын четине орноттуруп, айланта гүл отургузуп коюшкан.

Баткен облусундагы Баба агайдын жасаган иши өзүнчө тарых. Жасаган иши агайдын турмуштагы жашоо стили. Кээ бирөөнүн жашоодогу максаты тынымсыз байлык топтоо, бири чыгарма жазат, бири мыкты өсүмдүктөрдү өстүрөт, укмуш имарат курат. Баба агайдын турмуштагы шыбагасы эл-жер тарыхын изилдөө, сактоо, топтоо, элге жеткирүү, ошону менен кийинки муунду тарбиялоо.

Сиздерге таазим, ЗАМИР, БАБА агайлар, РАЗИПА эжей! Үлгүлүү аракеттериңиздер, эмгегиниздер көпчүлүк кыргыз муундарына тарасын!

Сатуу. Жаңы заманга өткөн учурдан тартып, тарыхыбызды сатып өксүткөн шылуундар чыга баштады. Алгач, шаардан алыс эмес айыл жергелериндеги мектеп музейлерин кыдырып, айрым буюмдарды алдап болсо да алып өткөргөн антикварчылар баштады. Жергиликтүү мектептин өз муундарына чогулткан тарыхы кайтарылгыс өксүдү. Чет өлкөлүктөргө сатып, байлыктын балына чөмүлүүгө үмүттөнгөн «өздөн чыккан өлүктөр» жок эмес. Ысык-Көлдүн Таштак айылына жакын көл жээгинен табылган байыркы бабаларыбыз сактардын доорунда жасалган коло казандарды сатып абдан байысак деген жердештерибиз менен маектешкен учур да болду. Колдон келишинче «Өз Кыргызстаныбызга» калтырып, жок дегенде сүрөтүн тарттырып койгула деген өтүнүчүбүз орундалбады. Көзү жаман деген сөзгө анча маани берчү эмес элем. Жалгыз гана акчаны ойлоп, акчадан башка кеп кылуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган адамдын калтырак үнүн, көзүнүн ыраңы бузулганын көрүп, факультеттин чогулушуна кирип кеттим. Эми балким, аны кыргыздын бир да атуулу көрбөшү мүмкүн. Ал байлыкка чөмүлүп, турмушун оноп байый турган деле буюм эмес эле. Калса Чолпон-Ата музейинде же айылдык музейдин көркүн ачат эле. Адам муундарынын өмүрү кыска, эл тарыхынын өмүрү чексиз, чексиз тарыхынын бир кирпичинин кетилгени ушул. Муун муунга тарыхынын учугун улам өткөрүп берип кете берет. Тарыхын саткан муундарды тарых кечирбейт, кусуру урат.

Ушул абалга дуушар болгондордун эсине салат элем, тарыхый-археологиялык буюмдар сатып байый турган деле пул болуп бербейт. Таап алгандар өз ара омурта сүйлөшүп, абдан чон байлыкты элестетип алып, эс-учун токтото албай калган учурларды кездештирген дагы башка учурларыбыз бар. Көрсөн, кадимки чоподон же, металлдан жасалган кадимки археологиялык казууларда көп табылуучу табылгалардын бири. Тазаланта жууп, табылган жерге караштуу мектептин тарых кабинетине коюлуучу тарыхый буюм. Ушунча доор бою сакталып келсе, ата-бабаларыбыздын мурасы болсо, эмне үчүндүр Ата мурасыбызды чет жерликтерге сатууга ашыгабыз. Илимий мааниси биздин тарых үчүн жаңы сөз алып келиши мүмкүн. Башка жол менен өз жумушубузду маянасына, жер иштеткен мээнет менен күн көрүшүбүз керек. Үй-бүлөлүк каражатыбызды тарыхый мурасты сатып көбөйтүп келдик беле? Андай эч качан болгон эмес. Бири оокаттуу, бири кара жармага жетпей калганына Ата мурастын тиешеси жок, ал бардыгы тарабынан сакталышы гана керек. Ооба, бирөөлөрдүн турмуш абалынын оорлошуна совет бийлигинин арылышы түрткү болду, диплому менен иш таппай калды. Бири тез акчанын артына түшүп чалынып калды. Ичкиликте көп пайдаланган кээ бир чөйрөдө дегеле турмуш оңолбойт, иш сапаттуу жүрбөйт. Кээси ичип кетти, бир жерде эл эмгегин өзүмчүл жетекчи же шылуун мойсоп кетти. Кээси жөн гана жалкоолуктан арыла албай, жаңы турмушка ылайыкташа албай, кара жармага жетип-жетпей келет. Өйдө-ылдый жашоо ар бир доордо,

бардык мамлекеттерде болгон, эл эмгеги менен элдигин сактап калган. Ошол оор учурда, керек болсо согуш учурунда Ата мурасты сактоого ар бир атын сактап калган эл аракеттенген. Мисалдар тарыхта мол.

Байыркы бабаларыбыз өз элин, жерин, маданиятын, тилин керек болсо жанын берип, канын агызып сактап, биз азыркы биз болуп турабыз. Болбосо, бүгүн комуз үнүн кимибиз угат элек. Болбосо, биз өз атабызды, чоң атабызды гана ата деп тар ойлоп, КЫРГЫЗ атабыздын, мурунку жети эмес, жетимиштен ашуун муун аталарыбыздан калган буюмдарды сатканга ашыкканыбыз болбос. Ар бирибиз бир нерсе табылса эле сатабыз деп чыксак, эл-жер тарыхыбыздан не калат. Биз өмүрүбүздү жашап, учурунда кийинки муунга орун беребиз, кийинки муун аны мурастап өз урпактарына тартуулайт, кыргыздын тарыхы ушинтип атын өчүрбөй уланып келген, биз эстафетаны алып улантышыбыз, бирден бир ыйык жер, учурубүздүн тарыхы алдындагы милдетибиз. Тарыхка кайрылсак канчалаган элдин аты өчүп келген. Көп элдерден айырмаланып эл атыбыз КЫРГЫЗ улуу. Сатып отурсак тарыхыбыз супсак, кыска тарыхка айланат.

Чет өлкөлүктөрдүн деле жашоосу биздикиндей. Көр оокат айынан, алардын тыным албаган турмушунда деле акча керек, турмуш-шартын кармап туруш үчүн көп акча сарптайт, жан талашып ар бир минутун эсептеп, керек болсо бизден көп иштейт, акчасын туура сарптайт. Бирок чет жерликтер, тескерисинче, жеринен табылган буюмдарды жергиликтүү музейлерге тапшырып, алкышын алып, табылганын ээси катары катталганды туура көрөт. Бул Ата мурасын улуу даражага көтөрүп сыйлоо МАДАНИЯТЫ, аны Мекен алдындагы ыйык бир милдетин аткарып, атуулдук ордун бир жогорку баскычка көтөрүп канаат алат. Баштадан бери чет жерликтерден сатып же башка жол менен келген буюмдарын экзотика катары пайдаланып же башка тили буруу элдин маданиятын чагылдырган музейлерге тапшырышат. Европа шаарларындагы, Америка, Япониядагы айрым Чыгыш элдеринин маданиятын чагылдырган музейлер ушинтип толтурулган. Ар бир биздин эл аралык тартиптеги мыйзамды түшүнгөн чет элдик буюм сатып ала бербейт. Алгандын да, саткандын да жоопкерчилиги бар. Алар элдин маданиятын чагылдырган колдон келсе арзан, чакан, сувенирлерди сатып алганды артык көрөт. Ошондуктан, чет элдикке сатып байып жиберип, анан... деген ой тарых алдындагы чыккынчылык ой.

Эл ичинде тарыхы үчүн аянбаган кадимки патриоттор мол, алар саткандарга каршы зор күч. Мындан бир аз жыл мурун Нарын районуна караштуу Эчки-Башы айылында үлгү болуучу бир окуя болуп өтөт. Бир чет элдик адамга байыркы бабаларыбыздын элесин чагылдырган балбал ташты бир шылуун сатып, машинасына жүктөп берет. Эл күчтүү – шылуундун эл мурасын саткылык ишин биллип, машинаны токтотуп, ыйык эстеликти кайра тартып алып мектепке жайгаштырышкан. Мына ушундай сезимди козгогон кабарды угуп элибиздин акылдуулугуна баа берип, эл тарыхына ого бетер кубана карайсың, илимий иштердин, тарыхыбыздын учугу үзүлбөстүгүнө ишенесиң. Эл өз тарыхын сатпайт. Керек болсо ушул атуулдук окуя өзү да тарых.

Бул маселени тарыхый мурастарды сактоо мыйзамына өзгөртүү киргизип, эстеликти, бузуу сатууну кылмыш иши катары кароочу берене кабыл алып, күч органдары кызматында «мыйзамсыз казып талап-тоногондорго каршы күрөштү» иш планга киргизип гана басаңдатууга болот.

Мурасты сактоонун дагы бир жолу. Карыбы-жашпы, ар бир кишинин күнүмдүк тиричилиги бар. Түйшүк жанды жеп турганда тарыхтын зарылчылыгы барбы дебей,

талаа-түздө жүргөндө атайын көңүл бөлүп, кокусунан табылган буюмду кастарлап мектеп музейине тапшырып, же бузулуп жаткан эстелик болсо тарых мугалимине кабарлап койгон оң. Ата-бабалардын мурасын сактап, бүгүнкү күнгө дейре улут ысмын жеткиргендерге таазим этсек, эл-жерибизге карата болгон мамилебиз өзгөрөт. Ушул өчүп бараткан ата-мураска болгон сезимибизди, тарбиябызды оңдосок гана ишибиз оңолот. Эл-жерге болгон кайдыгер сезимибиз ойгонот, өзүбүздүн элди сыйлап, бөпөлөй алабыз. Болбосо бизде керт башын, өз тар чөйрөсүнө болгон сүйүү гана күч алып жеке кызыкчылык менен жашап, бийик дубалдар менен бекемдене баштадык. Сырттагы калк маданияты, элдин 20–30, 100–200 жылдан кийинки турмушу менен ишибиз болбочудай эле коруна баштадык. Баштагы тоо арасындагы өрөөндөргө күндө бийиктен караган кыргыз азыр дубал артындагы кемеге, даараткана, үй бөлмөлөрү сыяктуу тар чөйрө менен жашап калган сыяктуу.

Ата мурастарга карата болгон мамилени келечекте ар кыл кесипке умтулган жеткинчектер өздөрү баштаса болот. Мисалы, журналист болууну самаган окуучу кыз же бала айылындагы тарыхый, археологиялык эстеликтин абалы тууралуу, ал эстелик тууралуу кары-картаңдардан чогулткан уламыштар жөнүндө аңгеме жазып, мектептин дубал газеталарына аңгеме жазып, келечектеги кесипке кадам таштаса болот. Тарыхчы же археолог болом деген окуучу тарыхый китептерди көп окуп, аксакал-карьялар оозунан айылдын тарыхы менен байланыштуу маалыматтарды топтоп, айыл-кыштак тарыхын жазып баштаса, ал эмгек өсүп-өнүп отуруп кадимки тарыхый булакка айланат. Себеби бир канча жылдардан кийин ал окуяларды башынан кечирген адамдардын саны азаят. Мен бала кезимде чоң энем айтып берген ХХ кылымдын башындагы үркүн, революция, колхоздоштуруу, Ата Мекендик согуш учурундагы окуяларын тизмектештирип жазып албаганыма өкүнөм. Биз тарыхты тарыхчылар архив материалы менен жазып бергенин гана билебиз. Ал эми элдин оозу менен жаралган өз тарыхына маани берилбей келген экен. Чоң энемден уккан ошол тарыхый окуялардын карапайым катышуучусунун эстен кеткис бир чети кызыктуу, бир чети аянычтуу тарыхый окуялар азыр мен үчүн баа жеткис булак болмок экен. Ал чындыгында совет мезгилиндеги таптык көз караш менен жазылган тарыхтан айырмаланат эле. Жөнөкөй элдин ошол тарыхый окуяларга болгон көз карашы, пикири баалуу.

Мен азыр 47 жаштамын. Айылга барган сайын бала кездеги барган-турган жерлерди кыдырып ырахат алам. Бирок шаар, айыл турмушу ушунчалык тез өзгөрүп тургандыктан, баштагынын баарын көз алдыга келтирүү мүмкүн эмес. Көптү билген кадырман аксакалдардын, байбичелердин көзү өтүп кеткен.

Биздин мектептерде тарыхка, эл маданиятына кызыккан балдар жок эмес, чекесинен табылат. Эгер канчалык келечектеги кесипке эрте баш уруп аракеттенсе натыйжа чыкпай койбойт. Балдар кичинемин, кийин университет, институттан окуп, анан келечектеги кесибиме даярданам деп жыл санабай, өзү барак алып бир нерсе жазуу аракетинде болгону туура болот. Мектептеги мугалимдер алгач жардам берип, жол көргөзөт. Эл маданияты боюнча көп каада-салттар унутулуп бара жатат. Мисалы, кыргыздардын шакар самын жасоо ыкмалары унутулуп калды. Ат жабдыктарды кооздош үчүн – күмүш чөгөлөп, оюу түшүрүү ыкмалары унутулду. Кайыш тилип, жон түшүрүп өрүү ыкмасын чанда гана уздар аткарып калышты. Ошол ыкмаларды кайра жандандырып үйрөнүп улай тургандар эл ичинен чыкпай койбойт. Сакалдуулар менен баарлашканда ушул сыяктуу көп унутулуп калган кызык нерселерди табууга болот. Тарыхый, археологиялык эстеликтер тууралуу маалыматтарды алар абдан

жакшы билишет. Мектеп тарых музейинде ошол айылдагы эстеликтердин шарттуу картасын түзсө болот.

Ошентип журналист, тарыхчы же башка илимге мектепте окуган учурда изденип баштап, орчундуу маселелерди таап аңгеме, баяндама жазган балдардан чыгармачыл изилдөөчү чыгат деп бүтүм чыгарууга болот. Мисалы, акын-жазуучулардын көбү, ырчылардын көбү чыгармачылыкты мектептен окуган учурунан башташкан.

Мектеп базасында көп тараган пайдалуу кызматтын бири, мектеп музейин түзүү болуп саналат. Адатта эл өз тарыхына кайыл болбой жакшы көргөндүктөн жакшы жардам беришет. Мектеп музейи десе эле эски буюм чогултуудан баштоо туура эмес. Кечээки мезгил да тарых.

Мисалы, мен 1-класста окуган Алиппени азыр таба албайм. Көрсөм балалыгым эсиме келип, ырахат аларым талашсыз. Биздин учурда жаза турган уч, сыя челек, кызыл жагоо да тарых. Ал эмес, биз отурган эски парталар азыр жок да. Мектеп чегинен чыксак, кечээ жакынга чейин пайдаланган тиричилик буюмдары, эски көмүр чогуу салчу үтүк, эски кайыш өрүмдөр, эски ат-жабдыктар, эски машина номерлери өңдүү көп сандаган аталарыбыз, чоң аталарыбыз колдонгон буюмдарды чогултуп, жакшылап жайгаштырып койсо болот. Кийин 30–40 жылдан кийин азыркы буюмдар да экспонат болот. Айрым үй-бүлө альбомдорунда айылдын эски тургундарынын сүрөттөрү сакталуу. Андагы адамдарды тааныган адамдар саны жыл сайын азаят. Ошондуктан альбомдордогу сүрөттөрдүн көчүрмөлөрүн түзүүгө болот. Ошентип айылдын тарыхы боюнча маалымат топтоло берет. Бир гана талап музей түзүлүп башталганда кийинки муундан улантуучуларды даярдап, туруктуу каттоо китепчелерин түзүү зарыл. Ишти токтотпоо керек, антпесе эски буюм сактоочу кампа гана милдетин алып калат. Антпесе биз Кыргызстанда бир ынтызар мугалим демилгеси менен түзүлүп, ал кишинин пенсияга кетиши менен жок болуп кеткен музей тагдырларын көп билебиз. Ар бир чогултулган экспонаттын жылдар өткөн сайын мааниси артып турат.

Көп жылдардан кийин мектептин эски окуучулар альбомдору болушу мүмкүн. Учкан уяга келип музей көрүүчүлөрдүн саны артып, маалымат алуучу жергиликтүү илимий, маданий мекеме болуп калат.

Бизде мисалы, Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Токтогул ГЭСинин курулар алдында бүтүндөй айылдар суу астында калган. Эгер азыр ошол айылдардын суу каптаганга чейинки сүрөттөрү боюнча фото альбомдор уюштурулган болсо, азыр канча миңдеген улгайган адамдар үчүн эскерме болот эле. Ошол учурда эң байыркы тарыхын изилдөө үчүн гана экспедициялар уюштурулуп, Кетмен-Төбө аттуу илимий макалалар жыйнагы гана чыккан.

Кечээ жакында кетмен-төбөлүк Калыбеков Абакир аттуу элдик тарыхчы менен жолугуп кубанычка баттым. Ушундай агайдан үлгү алуу керек деп ойлойм. Жогорку окуудан алган билими физик. Ал эми тарыхчы, маданий мурас таанытуучу элдик окумуштуу катары белгилүү болушуна атасынын таасири күчтүү болгон. Атасынын айткандарын кулагына куюп жүрүп, ушул өрнөктүү кесипти өзү өздөштүргөн. Суу алдында калган тарыхты улаган Абакир агага рахмат. Кудум ушундай атуул кочкорлук Жумабаев Кабылбек – кесиби филолог-журналист, тарых, фольклор, таштагы жазуулар боюнча өзүнчө кеңс топтогон элдик аалым, колдогу алтын. Кочкордогу музейди өнүктүрөм деп колдоо таба албай койду.

Музей иштери туруктуу, көп жылдык планды талап кылат. Музей уюштурулуп башталганда кийинки 10, 20 жылдыктагы туруктуу иштеле турган пландар коюлуп,

ал ишти кимдер алып барышы бышыкталууга тийиш. Бир канча муундун өкүлдөрүнөн турган, ар тараптуу кесип ээлеринен турган кеңеш курулганы жакшы. Ал гана эмес азыр шаарлар ичиндеги курулуштар баштагы тарыхый мекемелерди жок кылып жиберген учурлары арбын. Каракол шаарындагы борбордук аянттын биринде эски дүкөндөр жайгашкан курулуштарды бузбай сактап, пайдаланышат. Айылдардагы биз бала кездеги суу тегирмендер азыр музей болуп кала алат эле.

Музей түзүү эски буюмдарды гана топтоо эмес, колго кармалбай өтүп кетчү мезгилдин маданий калдыктарын бапестеп сактап даңазалоо.

Бүгүнкү күндө мектеп окуучуларынын колунан келе турган айрым иштерге токтолуп кетели. Мектепти бүтүп туш-тушка чилдей тарайбыз деп, коштошуу тойлоруна ата-энеден акча топтоо ордуна мектепте чакан аянтча уюштуруп, айылда кароосуз калган эгин бастыруучу моло таштарды, балбал таштарды топтоо менен музейдин түптөлүп башталышы мүмкүн. Айылдын ар бир үй-бүлөсүнүн өздүк фото архивдеринин негизинде айыл тургундарынын электрондук фотоархиви уюштурулуп башташы мүмкүн. Чарбалык турмушта керектен чыккан буюмдарды топтоп музей фондун түзсө болот. Ошентип кийинки жылдын бүтүрүүчүлөрү дагы ал ишти уланта алышат. Тескерисинче, изилдөө иштерин артты карай узартып, өткөн ар бир жыл боюнча артка карай фотоархив түзүп баштаса, улгайгандар көп маалымат, кеңеш айтып берери бышык эмеспи.

1995-жылы жакшы бир кабар уктук. Манастын миң жылдыгын белгилөө алдында Манас-Ордо, Манас айыл, «Мурас» ишкер долбоорлору иш алып бара турган болду. Манас-Ордо ишин жакшы алып барып, Таласта эл тынбай каттай турган ордону өркүндөтүп, азыркыга чейин иш алып барат. «Мурас» ишкер долбоору көп илимий, илимий-популярдуу китептерди чыгарып, илимий конференцияларды уюштуруп, илимпоздор каймагын топтой алды да кийин жок болуп кетти. Борборду айрыкча үмүттөндүргөн Манас айылы долбоору бир көрүнгөн күндөй жок болуп кетти. Эгерде ошондогу алгачкы долбоору ишке ашса азыр жандуу маданиятыбызды тааныттыра турган борбор болот эле. Жүз сексен гектарда улуттук маданиятыбыздын каймагын даңазалаган боз үй, оюн-зоок, «манасчылар», тогуз коргоол борборлору уюштурулуп, куш таптоо, тайган агытуу, ордо, ат оюндары үчүн жерлер бөлүнмөк. Жыгач, темир, жез-коло узана турган ишканалар салынмак. Зергерлер, өтүк ултаруучуларга, ээрчилерге, кайыш өрмөчүлөрүнө жай даярдалмак. Мына ошол жандуу этнографиялык кыргыз айылына азыр эл, мейман каттап, кымыз ичип, улуттук даам сызып, черин жазмак. Мына ошол учурдун талабына жооп бере алмак. Болбосо айнек ичиндеги жансыз эски кыргыз буюмдарынын кампасын курабыздын зарылчылыгы барбы? Ушул курулушка болгон өмүрлүк тажрыйбасын жумшайын дегендердин кыялына балта чабылган.

Долбоордон негедир баш тартышып, эски ВДНХ, Ысык-Көл мейманканасынын артындагы койдун бучкагындай жерге цементтен тепкичтер курулуп, баштарына калай кийгизген сөлөкөттөр жасалып, чоң дарбаза салынганы менен киши каттабаганын баарыңар билесиңер.

Кыргыз айылы ачылбаган менен бар журт арасында дагы элчил чыгаандар катары бар. Мурасталып келген ыкма менен табитине толгон нукура элдик буюм-теримдерди жасап, кумарданып, өзүнө, тегерегине зор кубаныч тартуулайт. Ал кубаныч курсак тойгончо желе турган даамдуу тамак, же болбосо башкаларды суктантып, мактанып кийиле турган кийим эмес. Көөдөндү толтурган руханий кубаныч, жан

жыргатып, жүрөк сүйүнткөн сезим, узак мезгил бою баяндай турган кеп. Ошол кубанычтын тээ байыркы пайдубалын түптөгөн биздин бабалар. Биз алардын ар бир изин сыйлай билсек, жолубуз арбыйт. Эгер биздин муун сыйлоого чамасы келбесе, өз учурунда бизге да ошондой мамиле жасалышы мүмкүн.

Ар бир кесип ээси өз алкагы аркылуу улуттун идеологиясына келиштире салым кошо алат. Мына ошол аң-сезимге көрөңгө болуп бер алчу булак – биздин ата-бабаларыбыздын мурастары.

Балким, жогорудагы айтылгандардын айрымдары ойго салса, сизди курчаган чөйрөдөгү улуу-кичүү, дос-тааныш менен ой-бөлүшүп коюңуз, пайдасынан башка зыяны болбойт, ооздон айтылып кулакка сиңип калгысы бардыр.
